

Makale Bilgisi: Turan, Y. (2023). Sâmanoğulları Devleti'ndeki İdari Divanlar. DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 1, ss.50-70.	Article Info: Turan, Y. (2023). Administrative Courts in the Samanids State. DEU Journal of Humanities, Volume: 10, Issue:1, pp. 50-70.
Kategori: Araştırma Makalesi	Category: Research Article
Gönderildiği Tarih: 10.01.2023	Date Submitted: 10.01.2023
Kabul Edildiği Tarih: 16.03.2023	Date Accepted: 16.03.2023

SÂMÂNOĞULLARI DEVLETİ'NDEKİ İDARİ DİVANLAR²

Yasemin Turan*

ÖZ

Sâmânoğulları, bir asrı geçen bir zaman diliminde Maverâünnehir'i ve Horasan'ı içine alan geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdi. Bu devletin dış saldırılardan ve hücumlardan sağlam bir şekilde çıkabilmesinin altında yatan en önemli sebep, muntazam ve etkileyici bir devlet teşkilatına sahip olmasıydı. Bu teşkilat içerisinde, merkez Buhara'da Rîgistan Meydanı'ndaki sarayın karşısında bulunan idari, mali ve askeri divanlar ayrı bir öneme sahiptiler. Sâmânoğullarının merkez teşkilatını ve idari bürokrasisini bu divanlar ile bunların reis ve görevlileri oluşturmaktaydı. Tüm bu divanlar, idari divanlar içerisinde yer alan vezirin başkanlığındaki Dîvân-ı Vezâret'e bağlıydılar. Bu anlamda Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-ı Mezâlim, Dîvân-ı Berîd, Dîvân-ı Amid el-Mülk (Dîvân-ı Resâil, Dîvân-ı İnşâ), Dîvân-ı Evkâf, Dîvân-ı Kudât ve Dîvân-ı Muhtesib isimlerindeki idari divanlar, bürokratik yapının temel direkleri arasında yer almaktaydılar.

Sâmânoğulları Devleti'ndeki idari divanlarının ele alındığı bu makalede, kaynaklar ve araştırma eserlerin ışığında ilk olarak giriş mahiyetinde divanın kısa tarihinden bahsedilmiştir. Daha sonra makalenin asıl konusu olan Sâmânoğulları Devleti'ndeki idari divanların önemi, işleyişi ve divanlarda yer alan görevlilerin isimleri örneklerle birlikte anlatılmaya çalışılmıştır. Böylece Sâmânoğulları dönemine dair yabancı ülkelere kıyasla Türkiye'de yeterli seviye bulunmayan çalışmalara katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Sâmânoğulları, Divan, bürokrasi, vezir

ADMINISTRATIVE COURTS IN THE SAMANIDS STATE

ABSTRACT

The Samanids ruled over a wide geography that included Transoxiana and Khorasan for a period of more than a century. The most important reason underlying this state's

² Bu makale, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Orta Çağ) Anabilim Dalı'nda, Prof. Dr. Erkan Göksu'nun danışmanlığında, tarafımdan hazırlanan "Sâmânoğullarında Devlet Teşkilatı" başlıklı doktora tezinden üretilerek hazırlanmıştır.

* Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Tarih (Orta Çağ) Anabilim Dalı, İzmir/Türkiye, yaseminellik93@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9075-6327>

ability to emerge vigorously from foreign attacks and attacks was that it had a regular and impressive state organization. Within this organization, the administrative, financial and military divans located opposite the palace in Rigistan Square in central Bukhara had a special importance. The central organization and administrative bureaucracy of the Samanids consisted of these divans and their chiefs and officials. All these divans were subordinate to the Dîvân-ı Vezâret, which was headed by the vizier, which was among the administrative councils. In this sense, Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-i Mezâlim, Dîvân-i Berîd, Dîvân-ı Amid el-Mülk (Dîvân-ı Reşail, Dîvân-ı İnşâ), Dîvân-ı Evkâf, Dîvân-ı Kudât and Divan-ı Muhtesib administrative councils in their names were among the pillars of the bureaucratic structure.

In this article, which deals with the administrative divans in the Samanids State, the brief history of the divan as an introduction is first mentioned in the light of sources and research works. Then, the main subject of the article, the importance of the administrative councils in the Samanids State, their functioning and the names of the officials in the divans were tried to be explained with examples. Thus, it is aimed to contribute to the studies that do not have sufficient level in Turkey compared to foreign countries regarding the Samanids period.

Keywords: Samanids, Council, bureaucracy, vizier

1. GİRİŞ

Türk-İslam devletlerinde, devlet idaresindeki çeşitli idari, mali ve askeri hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere divan denilmekteydi. (ed-Dûrî, 1994, s. 378; Kazıcı, 2007, s. 169; Apak, 2017, s. 154). Mâverîdî'nin belirttiği üzere divan, devlet idaresine ait mallara, yapılan işlere, bu işlerde çalıştırılan asker ve memurlara ait kayıtları tutmak ve saklamak için kurulan yer bir yerdî (el-Mâverîdî, 1976, s. 225). Erdoğan Merçil, divan kelimesinin belli başlı manalarını “*Kayıtların tutulduğu defter, sicil, kayıt; devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı yer; bir şairin şiirlerini veya nesirlerini içine alan mecmua (koleksiyon); askerlerin ve atıyye verilenlerin ve diğerlerinin isimlerinin yazıldığı defter; gümrük dairesi; Osmanlı Devleti'nde birkaç köyden oluşan küçük bir idarî birlik*” şeklinde sıralamıştır (Merçil, 2015, s. 11).

Kelimenin kökenine kısaca bakacak olursak, Arapça veya Farsça olduğu hususunda rivayetler bulunmaktadır. Kelimenin menşeinin Arapça olduğunu söyleyenler, Arap dilinde, kendisine başvuru ve içindeki hükümlerle amel edilen ana kaynağa divan denildiğini belirtmektedirler. Ayrıca şiirin Arap toplumundaki yerini ve önemini göstermek amacıyla kullanılan bir terim olduğunu, Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir hadiste divan kelimesinin geçtiğini, Hz. Âişe'den rivayet edilen bir hadiste ise divan kelimesinin “hesap defteri” anlamında kullanıldığını iddia etmektedirler (ed-Dûrî, 1994, s. 378; Aykaç, 1997, s. 39; Kazıcı, 2020, s. 169). Kelimenin menşeinin Farsça olduğunu söyleyenler ise, bu kelimenin Sâsânî zamanında bilinmekte olduğunu, İslâm fetihlerinin ilk yıllarında muhtemelen Farsça'dan Arapça'ya geçtiğini belirtmektedirler (Aykaç, 1997, s. 39; Kazıcı, 2020, s.

169; Merçil, 2015, s. 52). Bunlar dışında divan kelimesinin, Asurca “dap” kelimesinden alınmış olduğu da iddia edilmektedir (Uzunçarşılı, 2014, s. 6).

Sâsânîlerle alakalı olmak üzere, divana neden bu adın verildiğine dair ise Mâverdî, 2 rivayetten bahsetmektedir. İlk rivayete göre; İran hükümdarı delilerin kayıtlarını tutan kâtiplerin kendilerini deli olarak düşündüklerini görmüş ve onlara «Dîvâne» (Deliler) demiş, bundan sonra da onların bulunduğu yere yani büroya Dîvâne ismi verilmişti. Verilen bu ismin çok kullanılması sebebiyle kelime sonundaki «e» harfini bırakılarak «Dîvân» olarak kalmıştı (el-Mâverdî, 1976, s. 225).” İkinci rivayete göre ise; Dîvan kelimesi Farsçada şeytanlara bahşedilen bir isimdi. Devlet kâtipleri de devlet işlerini iyi anladıklarından, gizli açık her türlü devlet işlerini bildiklerinden, iyi ve kötüyü ayırt ettiklerinden dolayı onlara da «Dîvân» adı verilmişti. Sonra bu ad çalıştıkları yer için de kullanmaya başlanmıştı (el-Mâverdî, 1976, s. 225). İbn-i Haldûn bu ikinci rivayete dair şu şekilde bilgiler vermektedir; *“Aslında bu isim Farsça’da şeytanların ismidir. Bu işleri yapan ve hesapları tutan katipler de, meseleleri çok çabuk anlamaları, gizli açık hiçbir şeyin gözlerinden kaçmaması ve bütün ayrıntıları değerlendirmelerinde dolayı bu şekilde isimlendirilmişlerdir. Sonra görevlerini yapmak için buldukları yere de bu isim verilmiştir (İbn-i Haldûn, 2004, s. 332).”*

Divan kelimesinin menşesine dair görüşlerine kısaca temas ettikten sonra, İslam dünyasındaki ilk divandan bahsetmek yerinde olacaktır. İslam dünyasında ilk kez divan tutulması Hz. Ömer tarafından yapılmıştı (İbn-i Haldûn, 2004, s. 332; el-Mâverdî, 1976, s. 225; Bakır, 2004, s. 193; ed-Dûrî, 1994, s. 378; Kazıcı, 2020, s. 170; Merçil, 2015, s. 10; Aycan ve Sarıçam, 2008, s. 107). Bu dönemde muharip güçleri kaydetmek ve hazineyi düzene koymak amacıyla bir divan kurulmuştu. Hz. Ömer, hazineden maaş alacak kişileri de burada tutulan defterlere kaydettirmişti (ed-Dûrî, 1994, s. 378; Apak, 2017, s. 154; Merçil, 2015, ss. 10-11). Emevîler ve Abbâsîler zamanına geldiğinde ise divan, başta askeri ve mali alanlar olmak üzere, muhtelif devlet hizmetlerine bakan kurumlara isim olarak verilmişti (ed-Dûrî, 1994, s. 378; Kazıcı, 2020, s. 171; Aykaç, 1997, s. 40; Sarıçam, 2010, s. 132; Aycan ve Sarıçam, 2008, s. 107; Bakır, 2004, s. 193). Özellikle Abbâsîler zamanında divan teşkilatı önemli bir gelişme göstermiş, en debdebeli ve muhteşem şeklini almıştı (Kazıcı, 2020, s. 177).

Konumuz olan Sâmânoğulları Devleti’ne baktığımızda ise, merkez Buhara’da Rigistan Meydanı’ndaki sarayın karşısında devlet idaresi Narşahî’nin belirttiği üzere II. Nasr b. Ahmed döneminde muhtelif divanlara ayrılmış bir vaziyette idi (en-Narşahî, 2013, ss. 38, 40; Frye, 1954, ss. 24-26; Köprülü, 1932, s. 9; Frye, 1975, s. 144; Kamoliddin ve Musametov, 2017, s. 4; Kamoliddin ve İlhamov, 2018, s. 128; Bosworth, 1961, s. 79; Bayat, “Evezâ-i İdarî Sâmâniyan”, s. 140; Negmatov, 1998, s. 86; Usta, 2009, s. 66). Buhara’nın meydanında toplanmış olan bu divanlar, bakanlık gibi çalışmakta ve vezirlere raporlar sunmaktaydılar (Starr, 2019, s. 303). Gerdîzî’nin belirttiği üzere Sâmânoğulları Devleti’ndeki bu divanların düzeni, Ebû

Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Ceyhanî'nin girişimleri ve verdiği emekler sayesinde oluşturulmuştu (Gerdîzî, 1363, s. 330; Bayat, "Evzâ-i İdarî Sâmaniyan", s. 143). Vezir el-Ceyhanî, diğer devletlerdeki örnekleri inceleyerek, Sâmanoğulları Devleti için en uygun divan sistemini kurmak için çabalamıştı (Usta, 2013, ss. 343-344). Bu divanlarda kullanılan resmi dil ise Arapça'ydı (Usta, 2009, s. 66).

Sâmanoğullarının merkezi birimlerini ve idari bürokrasisini divanlar ile bunların reis ve görevlileri oluşturmaktaydı (Şahin, 2020, s. 111; Merçil, 2015, s. 53). Bu divanlar içerisinde Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-ı Mezâlîm, Dîvân-ı Berîd, Dîvân-ı Amid el-Mülk (Dîvân-ı Resâil, Dîvân-ı İnşâ), Dîvân-ı Evkâf, Dîvân-ı Kudât, Dîvân-ı Muhtesib adlarında toplamda 7 tane idari divan bulunmaktaydı (Tokan, 2015, s. 78).

2. Dîvân-ı Vezâret (Dîvân-ı Vezir)

Sâmanoğulları Devleti'nde idari teşkilatın başı konumunda olan, hükümdarın vekili sıfatıyla devletin umumi işlerini idare eden vezirin, devlet meselelerini yürüttüğü kendisine ait Dîvân-ı Vezâret adında bir divanı bulunmaktaydı. Buhara'da bulunan ve bugünkü Bakanlar Kurulu görevini üstlenmiş olan bu divan, şüphesiz yetki açısından diğer tüm divanların üzerinde yer almakta olup, siyasi ve iktisadi bölümlerin tamamını kontrol altında tutmaktaydı (Köprülü, 1932, s. 9; Merçil, 2015, s. 47; Bayat, "Evzâ-i İdarî Sâmaniyan", ss. 142-143; Usta, 2013, s. 344; Dalkılıç, 2002, s. 58). Kısacası ana divan konumundaydı (Negmatov, 1998, s. 86). Bunun sebebi ise II. Nasr b. Ahmed'in veziri Ceyhânî'nin yaptığı düzenlemeydi. Vezir Ceyhânî, Dîvân-ı Vezâret'in diğer tüm divanların üzerinde bir konuma getirilmesini ve vezirlere büyük yetkiler tanınmasını sağlamıştı (Ayaz, 2013, s. 81). Dîvân-ı Vezâret'in tüm divanların üzerinde yer alması ise, bu divana ağır görevlerde yüklemektedir. Çünkü bu divanda görülebilecek en küçük bir aksaklık diğer tüm divanların işleyişini olumsuz etkileyebilmekteydi (Dalkılıç, 2002, s. 58).

Başında vezirin bulunduğu Dîvân-ı Vezâret, mali ve genel idari işlerle ilgilenen bir divandı (Merçil, 2019, s. 187.). Divan bünyesinde evrakları ve mektupları yazan kâtipler de bulunmaktaydı (Usta, 2013, s. 345). Devletteki en yüksek mali işlerle ilgili konular, vergilerin ve çeşitli gelirlerin toplanması ve kullanılmasına dair hususlar bu divanda ele alınmaktaydı (Merçil, 2019, s. 187). Belirli zamanlarda diğer tüm divanların reislerini Dîvân-ı Vezâret'te toplayan vezir, burada devlet meselelerini görüşmekteydi. Bu divandan çıkan fermanlarda vezirin imzası yer almaktaydı. Vezirin imzasının bulunduğu fermanlar ise, hükümdarın fermanlarından sonra en geçerli belgelerdi (Usta, 2013, s. 344).

Dîvân-ı Vezâret Buhara'da bulunduğu için hükümdar ile vezir arasındaki iletişim kesintisiz devam etmekteydi. Nitekim vezir, hükümdara diğer tüm divanların işleyişine dair bilgiler sunmakta, hükümdarın istek ve görüşlerini dikkate alarak diğer divanlarda değişiklikler yapabilmekteydi (Dalkılıç, 2002, s. 58). Bu anlamda Sâmanoğullarında vezir, sadece Dîvân-ı

Vezâret'in başkanı olmakla kalmaz, diğer divanların işlerine de nezaret ederdi (Köprülü, 1932, s. 9). Gaznelilerde ve Selçuklularda da Sâmanoğullarındaki gibi Dîvân-ı Vezâret bulunmaktaydı (Merçil, 1996, s. 482; Usta, 2013, s. 345). Bu divan Selçuklularda, zaman zaman Dîvânül Riyase vel-vezare (Reislik ve Vezirlik Dîvânı) olarak da isimlendirilmekteydi (Usta, 2013, s. 345).

3. Dîvân-ı Mezâlim

Siyasi, hukuki, iktisadi, idari ve adli alanlarda devletin yüksek memurlarının katıldığı bir kurul halinde görev yapan, Türk-İslam devletlerin ortak adli müesseselerinden biri olan Dîvân-ı Mezâlim, adaletli bir toplum düzeni oluşturmak amacıyla kurulmuş bir divandı (Kazıcı, 2020, s. 216). Bu divana "Zulümden Şikâyet Divanı" da denilmekteydi (Zeydân, 2012, s. 309). Sâmanoğulları döneminde gelişmiş ve sistemleşmiş bir adliye teşkilatının en önemli kanıtı bu divanın varlığıydı (Pırlanta, 2013, s. 289). Bu divan, temyiz mahkemesi görevini yapan ve Mâverdi'nin "fevkalade yetkili mahkeme (el-Mâverdi, 1976, s. 88)" olarak nitelediği bir çeşit yüksek mahkeme özelliğindedi (Aykaç, 1997, s. 62; Usta, 2013, s. 363). Bugünkü tabirle adliye vekâletiydi (Uzunçarşılı, 2014, s. 11). Memurların kararlarına dair halkın şikâyetleri bizzat Sâmanoğulları emiri veya onun hanedan üyelerinden özel olarak atadığı bir vekili tarafından, bu divanda incelenmekte ve karara bağlanmaktaydı (Merçil, 2015, s. 52). Divan reisinin kontrolü ve sorumluluğunda Mezâlim Mahkemesi'nin işleri bu divanda yürütülmekteydi (Şahin, 2020, s. 137).

Kadı ve âlimlerin daima hazır bulunduğu Dîvân-ı Mezâlim'e bizzat yönetim piramidinin en üzerinde yer alan emir ünvanlı Sâmanoğulları hükümdarı, onun olmadığı zamanlarda ise Sâmanoğulları ailesinden olan bir başka kişi, yüksek rütbeli bir devlet görevlisi veya ilim adamları başkanlık etmekteydi (Merçil, 2015, s. 52; Usta, 2013, s. 363). Divana hükümdarın başkanlık ettiğine dair bir örneği, İsmail b. Ahmed döneminde görebilmek mümkündür. İsmail b. Ahmed, kardeşi Semerkant valisi İshak ile beraber, Semerkant'ta kurulan Dîvân-ı Mezâlim'e başkanlık yapmıştı (Usta, 2013, s. 363; Merçil, 2015, s. 52; Şahin, 2020, s. 137). Hükümdarın olmadığı durumda Sâmanoğullarında yüksek rütbeli bir devlet görevlisinin divana başkanlık ettiğine dair bir örneği ise, Horasan valisi Muhammed b. Abdürrezzak ile görebilmek mümkündür. Sâmanoğullarının Horasan valilerinden birisi olan Muhammed b. Abdürrezzak, halkın şikâyetlerini dinlemek amacıyla Nisabur'da Dîvân-ı Mezâlim'e başkanlık etmişti (Merçil, 2011, s. 143; Merçil, 2015, s. 52; Usta, 2013, s. 364; Pırlanta, 2013, s. 290). İlim adamlarının divana başkanlık ettiğine dair örnekleri ise, uzun süreli kadılık görevinden sonra Fergana'da Dîvân-ı Mezâlim'e başkanlık yapmış olan Ebû Said Halil b. Ahmed b. Muhammed el-Sicezî el-Kadı, Ebû Ali el-Misbahî ve Şaş'da bulunduğu süre içerisinde buradaki Dîvân-ı Mezâlim'e başkanlık yapmış olan Ebu'l-Rebî el-Belhî ile görebilmek mümkündür (Usta, 2013, s. 364).

Daha ziyade askeri ve yüksek devlet görevlilerinin, harâc memurlarının ve nüfuzlu kişilerin devlete veya halka karşı işledikleri suçlara

ve onlara dair şikâyetlere bakmakta olan Dîvân-ı Mezâlim'in (Barthold ve Köprülü, 1984, s. 127; Aykaç, 1997, s. 62; Uzunçarşılı, 2014, s. 11), Sâmanoğullarında işleyişi halkın şikâyetleri çerçevesinde valinin, kadının, vergi amilinin ve diğer devlet görevlilerinin işledikleri suçların karara bağlanması şeklinde gerçekleşmekteydi (Usta, 2013, s. 363). Bu divan halkın, baskı ve zulümlerden sultana şikâyette bulunabileceği çok önemli bir daireydi (Merçil, 2019, s. 186). Divanın toplanması ise, haftanın belirli günlerinde gerçekleşmekteydi. Örneğin, Nişabur'da her Pazar ve Çarşamba günleri vali veya onun kethüdasının başkanlığında Dîvân-ı Mezâlim kurulmaktaydı. Şehrin kadısı, reisi, âlimler ve ileri gelen eşrafın da iştirak ettiği bu mahkemede şikâyetler dinlenmekte, verilen kararlar Pazartesi ve Perşembe günleri Recâ Mescidi'nde açıklanmaktaydı (Usta, 2013, s. 364; Pırlanta, 2013, s. 290; Şahin, 2020, s. 137).

4. Dîvân-ı Berîd

Berîd kelimesinin köküne ve muhtevasına dair; Latince “posta hayvanı” anlamındaki veredus'tan veya Yunancadaki beredos'tan geldiği, Arapça olduğu ve “resul”, “elçi” manasına geldiği, Farsça “kesik kuyruklu” anlamına gelen berîde-düm (bürîde-düm)'den alındığı şeklinde çeşitli görüşler bulunmaktadır. İranlıların kesik kuyruklu demelerinin sebebi ise, diğer hayvanlardan ayırt edilebilmeleri için posta hizmetinde kullanılan hayvanların kuyruklarını kesmelerine bağlanmaktadır (Harekât, 1992, s. 498; Kesik, 2021, s. 123; Köprülü, 1979, s. 541; Aykaç, 1997, s. 50; Söylemez, 2001, ss. 141-142, 147; Altungök, 2015, s. 253; Kazıcı, 2020, ss. 419-420; Yazıcı, 1987, s. 378). Berîd kelimesi devlet postası, posta hayvanı, süvari postacı, posta menzili, iki posta menzili arasındaki mesafe, elçi, ulak, resmî işlerle ilgili posta, postaya verilen yazılar ve dosyalar gibi çeşitli anlamlarda da kullanılmıştır (Köprülü, 1979, s. 541; Kesik, 2021, s. 123; Harekât, 1992, s. 498). Diğer yandan berîd kavramının Pehlevice, berîd kurumunun ise Sâsânî kökenli olduğu iddia edilmektedir (Aykaç, 1997, s. 50). Köprülü, tüm bu görüşler içerisinde berîd kelimesinin Latin menşeli olduğunu ve Latince “posta hayvanı” anlamındaki veredus'tan geldiğinin kesinliğe yakın bir ihtimal olabileceğini söylemektedir (Köprülü, 1979, s. 541).

Berîd teşkilatı, İslamiyet'ten önce Sâsânîlerde ve Bizans'ta olduğu gibi Câhiliye döneminde Araplarda da mevcuttu (Zeydân, 2012, s. 299; Harekât, 1992, ss. 498-499; Kesik, 2021, s. 123; Aykaç, 1997, s. 50; Söylemez, 2001, s. 141). Sâsânî posta teşkilatına, İslamiyet döneminde berîd adı verilmişti (Altungök, 2015, s. 253). Bu teşkilatın kökeni ise, Perslere kadar uzanmaktaydı. Persler, yönettiği eyaletin idaresinden sorumlu olan satrabın faaliyetlerinin merkezi hükümete bildirilmesi için bir posta teşkilatı kurmuşlardı. Her eyalet merkezinde, satrabların faaliyetlerinden başkenti haberdar etmekle görevli şahıslar bulunmaktaydı. Bu şahıslara o dönemde çeşm-ı şah denilmekteydi (Söylemez, 2001, s. 140).

İslam tarihinde resmi posta çalışmaları, yazışma, talimat ve anlaşma metinlerinin özel elçiler aracılığıyla gönderildiği Hz. Peygamber zamanında

başlamıştı. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde posta, sadece resmi işlerle sınırlı kalmamış, halkın da faydalandığı bir teşkilat haline dönüşmüştü. Böylece berîd teşkilatının kurumsallaşma süreci başlamıştı (Harekât, 1992, s. 499; Aykaç, 1997, s. 50; Kesik, 2021, s. 123). Emevîler devrinde İran ve Bizans örnek alınarak ilk kez sistemli bir posta teşkilatı kurulmuştu. Bunu başaran ise Halife Muâviye b. Ebû Süfyân olmuştu (Harekât, 1992, s. 499; Aykaç, 1997, s. 51; Zeydân, 2012, s. 299; Kesik, 2021, s. 123; Aycan ve Sarıçam, 2008, s. 105; Ülkü, 1976, s. 589; Dalkılıç, 2002, s. 66). Hulefâ-yi Râşidîn döneminde berîd teşkilatının görevi, Halife'nin emirlerini vali ve âmillere, onlardan gelen haberleri de Halifelere ulaştırmaktan ibaretti. Fakat Emevîler zamanında bu teşkilata istihbarat vazifesi de verilmişti (Harekât, 1992, s. 499; Kesik, 2021, s. 123; Aykaç, 1997, s. 51). Abdülmelik b. Mervan zamanında iç karışıklıklar ve askeri hareketlerden doğru ve hızlı bir şekilde haber almak için, bu teşkilat büyük ölçüde genişletilmişti. Ömer b. Abdülaziz, berîd teşkilatını güçlendirmiş ve anayollar üzerinde menziller inşa ettirmişti. Kısacası Emevîler döneminde resmi haberleşme ciddi anlamda teşkilatlanmış vaziyeteydi (Kurt, 1988, s. 119). Abbâsiler ise haberleşme işine özen göstermişler, posta teşkilatını yeniden düzenlemişler ve divanlar bünyesinde, Dîvân-ı Berîd'i kurmuşlardı. Sâmanoğulları da bu divanı, ufak değişiklikler dışında olduğu gibi devam ettirmişlerdi (Harekât, 1992, s. 499; Kesik, 2021, ss. 123-124; Dalkılıç, 2002, s. 66).

Günümüzün posta idaresi hükmünde olan (Bayat, “Evzâ-i İdarî Sâmaniyan”, s. 155) ve günümüz Savunma Bakanlığı'nın istihbarat birimine benzetilen Dîvân-ı Berîd (Aykaç, 1997, s. 54), Sâmanoğulları döneminde genel olarak haberleşme işlerinin eksiksiz ve kesintisiz bir şekilde yürütüldüğü divana verilen isimdi (Dalkılıç, 2002, s. 66). İran'a ve Orta Asya'ya dair çalışmalar yapmış olan Amerikalı tarihçi Frye, Dîvân-ı Berîd'i “*Posta dairesi ise, sadece mektupları gönderen bir yer değil, aynı zamanda bir istihbarat/casusluk merkezi idi* (Frye, Buhârâ, s. 81; Frye, 1996, s. 46).” şeklinde açıklamaktadır. İç istihbarat, devletin kendi içerisindeki güven ve istikrarın sağlanması için çok önemliydi (Usta, 2013, s. 352). İşte Dîvân-ı Berîd gizli ve açık istihbarat işleriyle yakından ilgilenmekteydi (Barthold ve Köprülü, 1984, s. 329). Fransız oryantalist ve Türkolog Jean Paul Roux, Sâmanoğulları döneminde Dîvân-ı Berîd'in, sadece hükümete hizmet eden bir posta teşkilatı olduğunu, taşra yöneticilerinin birbirleriyle doğrudan temasa geçmelerini engellemek için bu teşkilatı kullanmalarının yasaklandığını belirtmektedir (Roux, 2001, s. 233).

Sâmanoğulları Devleti'nde Sâhibü'l-berîd unvanlı bir kişinin başkanlık ettiği Dîvân-ı Berîd (Barthold ve Köprülü, 1984, s. 126; Köprülü, 1979, s. 543; Uzunçarşılı, 2014, s. 422; Usta, 2013, s. 352; Dalkılıç, 2002, s. 66), devletin resmi posta işlerinin yürütülmesine, gizli ve açık istihbarat faaliyetlerine bakmaktaydı (Köprülü, 1932, s. 10; Köprülü, 1979, s. 544; Merçil, 2015, s. 49; Uzunçarşılı, 2014, s. 422; Bayat, “Evzâ-i İdarî Sâmaniyan”, s. 155; Aykaç, 1997, s. 50; Usta, 2013, ss. 352, 354-355; Ülkü, 1976, s. 589; Koç, 2019, s. 13). Sâmanoğulları döneminde bu divan sayesinde

hükümdarlar, en uzak yerlerdeki tüm olaylardan haberdar olabilmekteydiler (Merçil, 2019, s. 191). Nitekim Dîvân-ı Berîd, merkezin emirlerini vilayetlere ve yarı müstakil emirlere bildirilmesini, mahalli hanedanların tüm faaliyetlerinin en hızlı ve emin vasıtalarla merkeze yetiştirilmesini sağlamaktaydı. Divanın her tarafta doğrudan doğruya merkeze bağlı temsilcileri bulunmaktaydı. Vilayetlerin en büyük memurlarının, yarı müstakil emirlerin, hükümdar ailesine mensup olanların tüm hareketleri bu divanın çalışmaları sonucunda merkeze ulaştırılmaktaydı. (Köprülü, 1932, s. 10; Barthold ve Köprülü, 1984, s. 126; Barthold, 1990, s. 248; Köprülü, 1979, s. 544; Uzunçarşılı, 2014, s. 422; Merçil, 2015, s. 49; Merçil, 2019, s. 191; Treadwell, 1991, s. 126).

Sâmânoğulları döneminde Dîvân-ı Berîd, geniş bir teşkilatlanmaya sahipti (Uzunçarşılı, 2014, s. 422; Usta, 2013, s. 352). Nitekim Sâmânoğulları Devleti'nin Horasan ve Maverâünnehir olmak üzere iki ana idari bölgeye ayrılması Dîvân-ı Berîd'e de yansımıştı. Şöyle ki, Horasan şehirlerinde olan berîd amilleri bölgenin genelinden sorumlu bir berîd yöneticisine, o da merkezdeki Dîvân-ı Berîd'e bağlıydı (Usta, 2013, s. 354). Bu anlamda Abbâsîlerde olduğu gibi, Sâmânoğullarında da vilayetlerde Dîvân-ı Berîd'e bağlı çalışan memurlar bulunmaktaydı (Barthold ve Köprülü, 1984, s. 328; Merçil, 2015, s. 49). Sâmânoğullarının ilk zamanlarında berîd amilleri buldukları bölgelerde yaşanan olayları düzenli bir şekilde merkeze rapor etmekteydiler. Divana başkanlık eden sâhibü'l-berîd ise, bu raporları toplayıp hükümdara sunmaktaydı (Merçil, 2015, s. 49; Usta, 2013, s. 352). Bu müessese içerisinde sâhib-i haber denilen casuslar da bulunmaktaydı. Sâhib-i haber ve berîdler gerektiği zamanlarda bağlı buldukları bölgenin hâkimine de haber gönderirlerdi (Merçil, 2015, s. 49). Diğer yandan Dîvân-ı Berîd bünyesinde çalışan görevliler, taşıdıkları habere göre zaman zaman kıyafet değiştirmektedirler. Kendilerine gelebilecek herhangi bir kötülüğe karşı da devlet tarafından önlemler alınmıştı (Dalkılıç, 2002, s. 66).

Sâmânoğulları döneminde Dîvân-ı Berîd bünyesinde çalışan berîd amilleri, siyasi olaylar sırasında yaşanan durumları anında hükümdara ulaştırmaktaydılar. Buna dair bir örneği, Ahmed b. İsmail döneminde görebilmek mümkündür. Bu dönemde Deylemli emirlerden bir olan Dünbavend Dağı hâkimi İbn Karın, Ahmed b. İsmail'in huzuruna gelmesine rağmen hükümdarla görüşmemişti. Fakat daha sonra hükümdarın kâtibi Ebu'l-Hasan'a 6.000 dinar rüşvet vermiş ve Ahmed b. İsmail'in huzuruna çıkabilmişti. İyi bir şekilde karşılanan İbn Karın, buna rağmen Ebu'l-Hasan'ın davranışından dolayı geri dönmek için izin istemişti. Dönüş sırasında uğradığı Merv'de valinin sarayında bir müddet misafir olmuştu. Vali, İbn Karın'e Ahmed b. İsmail'i nasıl bulduğunu sorduğunda, İbn Karın onunla görüşmek için kendisinden 6.000 dinar alındığını belirtmişti. Vali parayı kimin aldığını sorduğunda ise, Ebu'l-Hasan el-Katib'in adını vermişti. Bunun üzerine Merv'in Berîd amili, İbn Karın'ın haberi olmadan durumu Ahmed b. İsmail'e anlatmış, durumu öğrenen Ahmed b. İsmail ise Ebu'l-Hasan el-Katib'e

kızarak İbn Karın'ın tekrar yanına getirilmesini emretmişti (Usta, 2013, ss. 353-354).

Sâmânoğulları Devleti'nin kuruluşundan itibaren, birçok faydalı iş yapmış olan Dîvân-ı Berîd siyasi, sosyal ve idari yapının bozulmasından olumsuz bir şekilde etkilenmişti (Dalkılıç, 2002, ss. 66-67). Özellikle devletin dağılma sürecinde idarenin askerlere geçmesi, berîd sistemindeki bozulmayı daha da netleştirmişti. Nitekim nüfuz sahibi aileler, kendileri açısından önemli olan haberleri merkezden önce ele geçirmişler ve planlarını ona göre yapmışlardı. Bunun bir örneğini vezir el-Utbi ile görebilmek mümkündür. Vezir el-Utbi'nin Fâik ve Ebü'l Hasan Simcûri tarafından öldürülmesi haberi, bu ikisine düşman olan Ebû Abbas Taş'a hızlı bir şekilde bildirilmişti. Ebû Abbas Taş kendisine bağlı kuvvetlerle onların üzerine yürümeye hazırlandığı sırada ise, bu sefer Taş'ın faaliyetleri merkeze sızdırılmıştı. İşte Horasan-Buhara bölgesi arasında gizli bilgileri götüren habercilerin bulunması, devletin dağılma sürecinde bu sistemin ne kadar bozulduğunu kanıtlamaktadır (Dalkılıç, 2002, s. 67).

5. Dîvân-ı Amid el-Mülk (Dîvân-ı Resâil, Dîvân-ı İnşâ)

Bürokratik yapının kalbi konumda olan Dîvân-ı Amid el-Mülk'ün temelleri Emevîler zamanında atılmıştı. Gelişimine ise Abbâsîler döneminde devam etmişti. Bu dönemde bürokratik evrakların kaleme alınması bir sanat haline gelmiş, yazılan inşâ³ örneklerini barındıran çeşitli mecmua ve kitaplar derlenmişti. Bu kitapların ilki, Sâmânoğulları döneminde Abdurrahman b. Ali el-Yezdâdi tarafından kaleme alınan Kemalü'l-belağa adlı eserdir. Bu eserin içeriğini, Ziyarî hükümdan Kabus b. Veşmgir'in mektupları oluşturmaktadır (Usta, 2013, s. 350).

Sâmânoğulları devlet teşkilatında mühim bir yeri olan inşâ işlerini yürüten kurum, Abbâsîler dönemindeki Divan-ı İnşâ'nın devamı niteliğindeki Dîvân-ı Amid el-Mülk idi (Şahin, 2020, s. 122; Dalkılıç, 2002, s. 63). Bu divan ile ilgili Sâmânoğulları döneminde Dîvân-ı Amid el-Mülk, Dîvân-ı Resâil ve Dîvân-ı İnşâ tabirlerinin üçü de kullanılmaktaydı (Usta, 2013, s. 350; Bayat, "Evzâ-i İdarî Sâmâniyan", s. 150; Köprülü, 1978, s. 399). Başkanına ise "Hâce-i amîd" denilmekteydi (Barthold, 1990, s. 247; Merçil, 2015, s. 48; Merçil, 1991, s. 55; Bayat, "Evzâ-i İdarî Sâmâniyan", s. 150). Amîd tabiri, Köprülü'nün de belirttiği üzere bir memuriyet olarak ilk kez Sâmânoğulları döneminde ortaya çıkmıştı (Köprülü, 1978, s. 399; Şahin, 2020, s. 122). Bu dönemde amîd, sadece idari ve mali işler ile uğraşan büyük memurlara verilen

³ Ortaya çıkarmak, icat ve ihdas etmek, yaratmak gibi mânalara gelen inşâ, kurmak, üretmek ve yazmak gibi anlamlarda da kullanılmıştır. Bu ikinci kullanımdan hareketle yazmak, yazma sanatı ve kompozisyon gibi anlamlar kazanmış, resmi ve özel yazışmaların belirli usüllere göre yapılmasının inceliklerini ve mektup yazma sanatını belirten bir terim haline dönüşmüştür. Bu sanatı konu edinen disipline ilmü'l-inşâ, bu ilmin kurallarına göre hazırlanmış metinlere ise münşeat adı verilmiştir. (Durmuş, 2000, s. 334).

bir isimdi (Köprülü, 1978, s. 400). Dîvân-ı Amid el-Mülk başkanlarının bürokratik yapı içerisinde önemli bir yeri bulunmaktaydı. Çünkü görevlerinden dolayı hükümdar ile oldukça yakın bir ilişki içerisindeydiler (Usta, 2013, s. 352). Başkanın emrinde ise yardımcıları ve kâtipler çalışmaktaydılar (Usta, 2013, s. 351; Dalkılıç, 2002, s. 63).

Sâmânoğulları döneminde, günümüzdeki Dış İşleri Bakanlığı'nın yaptığı işlere benzer işler yapmış olan Dîvân-ı Amid el-Mülk'ün işleyişi, devleti ilgilendiren her türlü resmi yazışmaların kaleme alınması ve belgelerin toplanması şeklinde gerçekleşmekteydi (Bayat, "Evzâ-i İdarî Sâmâniyan", s. 150; Dalkılıç, 2002, s. 63). Bu divanın asıl vazifesi, Abbâsî Hilafeti'ne, sultanlara, komşu emirlere, valilere ve devletin seçkin kişilerine mektup yazmaktan ibaretti (Bayat, "Evzâ-i İdarî Sâmâniyan", s. 150). İç ve dış yazışmalar, tayin ve aziller için yazılar, hükümdarın herhangi bir konudaki emir ve istekleri bu divanda kaleme alınmakta ve yayınlanmaktaydı (Usta, 2013, s. 350; Dalkılıç, 2002, s. 63). Ayrıca iç ve dış istihbaratın sağlanması da bu divanın yürütmüş olduğu görevler arasındaydı. Nitekim Sâmânoğulları Devleti, doğu ve batıda güçlü devletlerle kuşatılmış bir vaziyetteydi. Devlet bünyesinde ise, aynı sülaleden gelen hırs sahibi kişilerin çıkardığı isyanlar eksik olmamaktaydı. Bu yüzden istihbarat çalışması yapmak zaruruydu. Bu anlamda divan, devletlerarası yazışmaları düzenlemenin yanında, önemli olan tüm belgeleri de bir araya getirip arşivlemekteydi (Dalkılıç, 2002, s. 63).

Sâmânoğulları Devleti'nde Dîvân-ı Amid el-Mülk'e başkanlık yapmış kişilere örnekler verecek olursak, ilk olarak karşımıza Ebû Tayyib el-Mus'abî çıkmaktadır. el-Mus'abî, II. Nasr b. Ahmed döneminde Dîvân-ı Amid el-Mülk'ün başında bulunmaktaydı. Bu kişi, vezir Ebû Muhammed el-Ceyhâni ile beraber hükümdarın aldığı kararlarda son derece etkili olabilmekteydi (Usta, 2013, s. 352). II. Nasr'a danışmanlık yapmakta ve ona akıllar verebilmekteydi. Buna dair bilgileri "*Bir gün pek büyük bir vezir olan Belamî ve divân-ı risâlet sahibi (sâhib-dîvân-i risâlet) Bû-Tayyib-i Mus'abî ile başbaşa müzakere ediyordu. Bu iki zat her hususta zamanın yetiştirdiği tek insanlardandı* (Beyhakî, 2019, s. 93)." ifadelerinin geçtiği Beyhakî'nin eserinde görebilmek mümkündür.

Dîvân-ı Amid el-Mülk'e başkanlık yapmış olan bir başka örnek isim büyük inşâ ustası, Horasan'ın dili, kitabet ve belagat konusunda döneminin ileri gelen kişisi olarak tasvir edilen Ebu'l-Kasım Ali b. Muhammed el-İskâfi idi. Bu zat, ilk olarak Horasan Valisi Ebû Ali b. Muhtac'ın Resâil Dîvânı'nda başkanlık yapmıştı. Daha sonra Ebû Ali'nin isyanı esnasında esir alınarak Buhara'ya getirilmişti. I. Nuh b. Nasr tarafından bağışlanmış ve I. Nuh'a inşâ sanatındaki ustalığını gösterebilmişti. Bu dönemde ilk olarak Resâil Dîvânı Başkanı Ebû Abdullah'ın yardımcılığına daha sonra da Resâil Dîvânı başkanlığına atanmış, I. Abdülmelik b. Nuh döneminin ilk yıllarına kadar görevini sürdürmüştü. I. Abdülmelik zamanında görevinden azledildikten kısa bir süre sonra vefat etmişti (Usta, 2013, ss. 159, 351, 468; Merçil, 1995, s. 82).

Sâmânoğulları döneminde Dîvân-ı Amid el-Mülk'e başkanlık yapmış olan bir başka örnek isim ise, Ebu'l-Feth Ahmed b. Muhammed b. Yusuf el-Katib idi. Bu zat, Sâmânoğullarının son devirlerinde Resâil Dîvânî'nda görev almış, Buğra Han'ın Buhara'yı işgal etmesinden sonra da divan başkanlığı görevine getirilmişti. Bir başka isim de, Ebû Ali el-Zevzenî el-Katib idi. Bu kişi de uzun bir süre Dîvân-ı Amid el-Mülk'te çalışmıştı (Usta, 2013, s. 351).

6. Dîvân-ı Evkâf (Vakıflar Dîvânı)

Sâmânoğulları Devleti'nin ilk parlak zamanlarında sükûn, asayiş ve yolların güvenliği sağlandığı için ziraat, sanayide ve ticarete büyük bir gelişme yaşanmıştı. Hükümdarlar ve devlet görevlileri birçok arazi ve emlak satın almışlar, zengin vakıflar yapmaya başlamışlardı (Köprülü, 1932, s. 16). Bu bakımdan Sâmânoğulları döneminde Maveraünnehir'deki ve Horasan'daki sosyal ve kültürel yaşantıya mühim etkilerde bulunan en önemli unsurların başında vakıflar ve ribâtlar gelmekteydi (Barthold ve Köprülü, 1984, s. 126; Usta, 2013, s. 345; Şahin, 2020, s. 127). Nitekim Sâmânoğullarının hüküm sürdüğü bölgenin coğrafi konumu, ticaret yolları üzerinde bulunması ve çeşitli İslam ülkelerinden savaşçıların, gayrimüslimlere karşı gaza etmek amacıyla bölgeye gelmeleri, nüfus açısından sosyal canlılık oluşturmaktaydı. İşte Sâmânoğulları hükümdarları ve bölge halkının ileri gelenleri tüccarların ve savaşçıların bölgede ikametini sağlamak için ribâtlar ve çeşitli vakıflar inşa etmişlerdi. Bunların idaresini ise Dîvân-ı Evkâf üstlenmişti (Usta, 2013, ss. 345, 377; Şahin, 2020, s. 127).

Sâmânoğulları Devleti'nde Dîvân-ı Evkâf'ın işleyişi, hâkimiyet altındaki topraklar içerisindeki tüm menkul ve gayrimenkul vakıfların denetlenmesi, idaresi ve yöneticilerinin tayin edilmesi ile ilgilenmek şeklinde gerçekleşmekteydi. Bu divanın başında, ilmiye sınıfına mensup bir yönetici bulunmaktaydı (Köprülü, 1932, s. 11; Barthold ve Köprülü, 1984, s. 126; Uzunçarşılı, 2014, s. 422; Dalkılıç, 2002, s. 70; Usta, 2013, s. 345; Bayat, "Evezâ-i İdarî Sâmâniyan", s. 156; Şahin, 2020, s. 128). Dönemin hadis âlimlerinden birisi olan Ebu'l-Kasım Abdülaziz b. Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz el-Darekî'yi buna örnek olarak gösterebilmek mümkündür. el-Darekî, Nişabur'da ders verdiği esnada Ebû Amr el-Haffaf'ın vakıflarının idaresiyle ilgilenmekteydi (Usta, 2013, s. 346). Sâmânoğulları döneminde var olan Dîvân-ı Evkâf, sonradan tasfiye edilmişti. Bu divana ait vazifeler ise, Dîvân-ı Kudât'ta yani kadıların vazifeleri arasında yerini almıştı (Barthold, 1990, s. 249; Barthold ve Köprülü, 1984, s. 126; Kamoliddin ve Musametov, 2017, s. 4-5; Merçil, 2015, s. 53; Uzunçarşılı, 2014, s. 422; Kurpalidis, 2011, s. 134; Dalkılıç, 2002, s. 70).

Vakıfların yanında Mâverâünnehir'de IX-X. yüzyıllar, ribâtlar açısından en parlak dönem olmuştu (Özbayraktar, 2014, s. 33; Tor, 2009, s. 286). Bu dönemde vakfedilmiş gelirlerle birlikte ribât inşa etmek, varlıklı aileler için en popüler bir hayır işi haline gelmiş, devlet adamları da ribât yapımına büyük önem göstermişlerdi (Özbayraktar, 2014, s. 33). Dîvân-ı Evkâf'ın idaresi altında bulunan ribâtlar, ticaret yollarının üzerinde inşa

edilmelerinden dolayı Sâmanoğullarında sosyal hayatın en canlı şekilde yaşandığı yerlerden birisi olmuştu (Usta, 2013, ss. 346, 443). Ticari, sosyal ve eğitim açısından öneme sahip olmalarının yanında, İbn Havkal'ın verdiği bilgilere göre bu dönemde ribâtlar, aynı zamanda askeri karakol vazifesi de görmekteydiler (İbn Havkal, 2017, s. 399; Usta, 2013, s. 443; Özbayraktar, 2014, s. 34).

Sâmanoğulları hükümdarları, mülklerini ya ellerinde tutarlar ya da vakıf olarak bağışlardı. Bu hususta en cömert olanı İsmail bin Ahmed'di (Dalkılıç, 2002, s. 69). Narşahî'nin verdiği bilgilere göre, İsmail b. Ahmed, Buhara'ya bağlı bir yer olan Şarğ/ Şariğ köyünü ve onun bütün tarlaları ile arazi ve akârını satın alıp, bunların hepsini, Buhara şehrinin içindeki Semerkant Kapısı'nda (Dervaze-i Semerkand) yaptırmış olduğu bir ribâta vakfetmişti (en-Narşahî, 2013, s. 24; Frye, 1954, s. 15; Kamoliddin ve Musametov, 2017, s. 21; Yürekli, 2002, s. 26). Fakat XII. yüzyılda bu ribât ve onun vakfı da yoktu (Kamoliddin ve Musametov, 2017, s. 21). İsmail b. Ahmed ayrıca Berkad adlı büyük bir köyü de bir kale ile satın alarak vakfetmişti (Kamoliddin ve Musametov, 2017, s. 21). Yine Narşahî'nin verdiği bilgilere göre, Buhara hisarının yanında bulunan, her tarafı sazlık olan Deşte adlı yeri, İsmail b. Ahmed 10.000 dirheme Hasan b. Tâlût'dan satın almış, gelirini Mescid-i Cami'e vakfetmişti (en-Narşahî, 2013, s. 42; Frye, 1954, s. 28). İsmail b. Ahmed, Buhara yakınlarında bulunan Cûy-i Mûlyan arazisini de satın almıştı (Kamoliddin ve Musametov, 2017, s. 21).

İsmail b. Ahmed'in vakıflarına dair Farsça bir belge, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'nin Ebu Raihan Beruni Oryantalizm Enstitüsü'nün el yazısıyla yazılmış fonunda 527a sayılı envanter altında, 931/1524-25 tarihli, herhangi bir mühür tarafından onaylanmamış şekilde bulunmaktadır. Envanter kitabında şartlı şekilde "İsmail Sâmani'nin Vakfnamesi" olarak adlandırılmıştır. M. Saidzhon, bu belgenin varlığını ilk kez 1927 yılında bildirmiştir (Kamoliddin ve Musametov, 2017, s. 6).

Sâmanoğulları döneminde hükümdarların yanında devlet adamları ve komutanlar da hayır işlerinde bulunmaktaydılar. Buna dair bir örneği, İsmail b. Ahmed, Ahmed b. İsmail ve II. Nasr b. Ahmed dönemlerinin ünlü komutanlarından birisi olan Karategin el-İsficâbî ile görebilmek mümkündür. Karategin İsficâbî, İsficâb'da kendi adıyla bilinen bir ribât yaptırmıştı. Ayrıca bu ribâtın yanında fakirlere katık ve ekmek verilmek için aylık geliri 7.000 dirhem olan bir çarşı da inşa ettirmiş ve vakfetmişti (el-Makdisî, 1906, s. 273; Şeşen, 2001, ss. 255-256; Merçil, 1994, s. 256; Merçil, 2019, s. 9; Merçil, 1986, s. 1069; Usta, 2013, s. 347). Karategin İsficâbî vefat ettiğinde Karategin Ribâtı diye bilinen bu yere defnedilmişti (İbnü'l-Esir, 1991, Cilt: 8, s. 177; Merçil, 1994, s. 256). Sâmanoğullarının son zamanlarına damgasını vuran kumandan Fâik el-Hassa da, İsficâb'a bağlı Kulan Kasabası'nın dışında bir ribât yaptırmıştı (Usta, 2013, s. 422). Barthold, bu ribâtın Mîrkî denilen bir yerde inşa edildiğini belirtmektedir (Barthold, 1990, s. 275).

Sâmânoğulları döneminde Mecusilerin ve Hıristiyanların da kendilerine ait vakıfları bulunmaktaydı. Bu konuda İbn Havkal'ın verdiği bilgilere göre, İslam'dan önce çarşıların ortasında ve Semerkant'ın en mamur yerlerinden birisi olan Ra's el-Tâk denilen yerde bir kanal yer almaktaydı. Bu kanalın etrafında, kanalın tamir ve bakım işleri için vakfedilmiş akarlar mevcuttu. Vakıf şartlarına göre, bu kanalı yaz kış koruyan ve bakamını yapan Mecusi muhafızlardan, Beyt el-Mâl (hazine) için cizye vergisi alınmazdı (İbn Havkal, 2017, s. 425; Şeşen, 2001, s. 232). Yine Semerkant'ta bağlı Şavzar da oturan Hıristiyanların da kendilerine ait vakıfları bulunmaktaydı (Usta, 2013, s. 347; Şahin, 2020, s. 128).

7. Dîvân-ı Kudât (Dîvân-ı Kaza)

Halife Hârûn er-Reşîd zamanında ortaya çıkmış olan Dîvân-ı Kudât (Usta, 2013, ss. 361-362), günümüz Adalet Bakanlığı derecesinde bulunmaktaydı (Bayat, "Evzâ-i İdarî Sâ mânîyan", s. 156). Sâ mânîoğullarında memleketin tüm adliye işlerine bakan bir divandı. Üst düzey askeri ve sivil memurlara dair şikâyetler Buhara'da hükümdar ve üst düzey devlet adamlarının iştirak ettiği toplantılarda ele alınmakta ve sonuca bağlanmaktaydı Bu özelliği ile Dîvân-ı Kudât, Divan-ı Mezalim'e benzemektedir. Bu divanın başında Abbâsîler ve diğer İslam devletlerinde de görüldüğü üzere Kâdılkudât unvanını taşıyan Başkadı bulunmaktaydı (Barthold, 1990, s. 249; Köprülü, 1932, s. 11; Barthold ve Köprülü, 1984, s. 126; Merçil, 2015, s. 52; Uzunçarşılı, 2014, s. 422; Bayat, "Evzâ-i İdarî Sâ mânîyan", ss. 156-157; Usta, 2013, s. 361; Dalkılıç, 2002, s. 70). Memleketin her yerindeki kadılık teşkilatı, kadılar ve onun buyruğu altında çalışan görevliler bu divana bağlıydı (Barthold ve Köprülü, 1984, s. 126; Merçil, 2015, s. 52; Dalkılıç, 2002, s. 70). Kadıların güvenliğinden sorumlu olan, dava dosyalarının takibi yapan, ifadeleri kayıt eden yardımcıları da bu divanın bünyesinde bulunmaktaydı (Dalkılıç, 2002, s. 71).

Dîvân-ı Kudât'ın başında bulunan Kâdılkudât'ın aslî görevi kadıların tayin ve azillerini gerçekleştirmektir (Treadwell, 1991, s. 127; Usta, 2013, s. 362). Kadı olarak atanacak bir kişide aranacak şartlar ise, tüm İslam devletlerinde kabul görmüş genel kurallardır. Bu kurallar; ilmi açıdan gerekli bilgiye sahip olmak, insanlar arasındaki kavgalardan uzak durmak, paraya ve mala karşı düşkün olmamak şeklinde sıralanabilir (Usta, 2013, s. 362). Göreve tayin olunan kadılar, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi, adli meseleleri İslâmî Şeriat ahkâmına göre yürütmekteydiler (Köprülü, 1932, s. 11; Uzunçarşılı, 2014, s. 422). Davaları Hanefî ve Şafî görüşüne göre çözmekteydiler (Dalkılıç, 2002, s. 78). Nitekim Sâ mânîoğullarında Hanefî ve Şafî topluluklar kendi mezheplerine mensup kadılar tarafından yargılanmaktaydılar (Dalkılıç, 2002, s. 71). Bu anlamda kadıların bağlı oldukları mezhepler önemli bir husustu. Çünkü bir kadı hüküm verirken bağlı bulunduğu mezhebin anlayışına ve görev aldığı bölge halkının mezhebine göre hareket etmekteydi. İslam devletlerinde dört mezhebe göre karar veren ayrı kadılar atanmaktaydı. Kendileri Hanefî Mezhebi'ne bağlı olan

Sâmânoğulları ise genelde bu mezhepten kadıları göreve getirmekle birlikte, Şafiîlerden de kadılar tayin etmekteydiler (Kazıcı, 2020, s. 199; Usta, 2013, s. 362; Şahin, 2020, s. 135). Fakat bu dönemde kadılar arasında Sünnî dini liderlerin sayısı bir hayli fazlaydı. Nitekim Sâmânoğullarının kurucusu İsmail b. Ahmed, kendi hükümet işlerini Sünnî dini liderlerin yardımıyla güçlendirmişti. Bununla birlikte Sâmânoğulları döneminde kadılar çok fazla şöhret elde etmişlerdi. Çok fazla üne sahip olan fıkıhçıların birçoğu bu dönemde ortaya çıkmışlardı (Bayat, “Evvâ-i İdarî Sâmâniyan”, s. 157)

Sâmânoğulları döneminde devlet memurları ve dini liderler genellikle birbirine yakın mesleklere sahiplerdi (Bayat, “Evvâ-i İdarî Sâmâniyan”, s. 157). Bu dönemde tüm yasal problemler kadılar tarafından çözümlendiği için, dini memurların sayısı ve nüfuzu oldukça fazlaydı (Frye, Buhârâ, s. 103; Frye, 1996, s. 75). Muhasemat davaları, bazı siyasi suçlar dışında kalan cezaî fiiller ve şahsi hukuka ait olan tüm problemler kadıların görev alanı içerisindeydi (Frye, Buhârâ, s. 103; Frye, 1996, s. 75). Bu dönemde kadıların kişiler arası davalar, vakıfların denetimi, vergi toplayıcılarının kontrolü gibi çeşitli işlerde görev aldıkları da görülmektedir (Usta, 2013, s. 363; Kazıcı, 2020, s. 199; Dalkılıç, 2002, s. 78). Kadıların vakıfların idaresiyle ilgilenmelerinin sebebi ise, Barthold’un belirttiği üzere vakıfların idaresi için mevcut olan Dîvân-ı Evkâf’ın sonradan kaldırılması, vakıfların idaresinin kadının vazifeleri arasına verilmesiydi (Barthold, 1990, s. 249). Böylece Dîvân-ı Evkâf kaldırıldıktan sonra onun işleri de Dîvân-ı Kudât’a devredilmişti (Köprülü, 1932, s. 11). Frye, kadıların sadece hukuki meselelerden sorumlu olmayıp, aynı zamanda öğretmenlik de yaptıklarını belirtmektedir (Frye, Buhârâ, s. 146; Frye, 1996, s. 131). Kadıların çeşitli görevler yaptıklarına dair bir örneği II. Nasr b. Ahmed döneminde görebilmek mümkündür. Bu dönemde Buhara’daki Cuma Cami’sinin ani bir şekilde çökmesinden sonra ismi bilinmeyen bir kadı, bu göreve nezaret etmişti (en-Narşahî, 2013, s. 77; Frye, 1954, s. 50; Usta, 2013, s. 363). Narşahî buna dair, “*Şehir halkı yine de sağlam kaldılar. Sultan’ın adamları (peyvestegan-i Sultan) herkese yardım ettiler. Kadı Ebu [...] (rahimehullah) o işe [Mes-cid-i Cami’in imarına] ön ayak oldu ve [yıkılan binayı] bir seneye kadar yeniden inşa ettiler* (en-Narşahî, 2013, s. 77; Frye, 1954, s. 50).” şeklinde bilgi vermektedir.

Sâmânoğullarında kadılık görevinde bulunanlara dair örnek verecek olursak; Narşahî’nin verdiği bilgilere göre, Ahmed b. İsmail zamanında hem fakih hem de zahid birisi olan el-Berkedi, kadılık görevinde bulunmuştu (en-Narşahî, 2013, s. 6; Frye, 1954, s. 5; Dalkılıç, 2002, s. 71). I. Nuh b. Nasr’ın dürüstlüğü ve adaletiyle tanınan veziri ve aynı zamanda Hanefî âlimi olan Ebu’l-Fazl b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezi es-Sülemi el-Fakih, bir zerre kusuru olmadan uzun yıllar Buhara kadılığı yapmıştı (en-Narşahî, 2013, s. 7; Frye, 1954, s. 6; Merçil, 2015, s. 52; Usta, 2013, s. 363; Şahin, 2020, s. 135; Dalkılıç, 2002, s. 71). I. Mansur b. Nuh döneminde Kâdilkudât’lık makamında, Buhara kadısı olan Ebû Ahmed oturmaktaydı (Nizamü’l-Mülk, 2015, s. 316; Şahin, 2020, s. 135). Hakîm es-Semerkandî de uzun yıllar Sâmânoğulları’nda Semerkant kadılığı yapmıştı (Şahin, 2020, s. 135). Bu

dönemde kadıların maaşları ise, sâhib-i berîd ve âmilin maaşı ile eşit seviyedeydi (Merçil, 2015, s. 52).

8. Dîvân-ı Muhtesib

Sâmânoğullarının başkenti Buhara, her çeşit sosyal ve ekonomik faaliyetlerin merkezi olduğundan dolayı, Dîvân-ı Muhtesib oldukça mühim bir yere sahipti (Dalkılıç, 2002, s. 69). Bu dönemde Dîvân-ı Muhtesib, Buhara'nın belediye işlerinin düzenlenmesiyle ilgilenen bir divandı (Köprülü, 1932, s. 10; Uzunçarşılı, 2014, s. 422; Merçil, 2019, s. 193). Muhtesiblerin atanması ve bu görevi yerine getiren kişilerin meseleleriyle ilgilenmek, çarşı ve sokakların düzenli olması, şehrin temizliği, esnaf teşkilatının denetlenmesi, pazarlarda narhın tayini ve fiyatların kontrol edilmesi, ölçülerin denetimi, suçluların cezalandırılması, şehrin güvenliğinin sağlanması gibi işler, Buhara'daki bu divanda yürütülmekteydi (Köprülü, 1932, ss. 10-11; Barthold ve Köprülü, 1984, s. 126; Uzunçarşılı, 2014, s. 422; Bayat, "Evzâ-i İdarî Sâmâniyan", s. 155; Usta, 2013, ss. 338, 358; Şahin, 2020, s. 127; Dalkılıç, 2002, s. 68). Bunun yanında her şehirde mutlaka sosyal, ekonomik ve dini huzuru muhafaza edecek muhtesibler bulunmaktaydı (Dalkılıç, 2002, s. 68).

Sâmânoğulları döneminde Dîvân-ı Muhtesib reisliğine Türk ihtiyarları, güvenilir eski saray hadım ağaları veya herkesin itimadını kazanmış, doğruluğu ile şöhret bulmuş ilmiye sınıfına mensup kimseler tayin edilmekteydi (Köprülü, 1932, s. 11; Uzunçarşılı, 2014, s. 422; Barthold ve Köprülü, 1984, s. 126; Usta, 2013, s. 358). İlmiye sınıfına mensup kişiler, ilmi ile başarılı olur düşüncesinden dolayı tercih edilmekteydiler. Türk nüfusun yoğun olduğu bölgelerde Türklere seçilenler ise tamamen idari görev gereği idi (Dalkılıç, 2002, s. 69).

9. SONUÇ

Sâmânoğulları Devleti'nde II. Nasr b. Ahmed döneminde, başkent Buhara'da bulunan Rigistan Meydanı'ndaki sarayın karşısında, Vezir el-Ceyhanî'nin çabaları sonucunda idari, mali ve askeri konuları kapsayan muhtelif divanlar kurulmuştu. Bu divanlar, Sâmânoğullarının merkez teşkilatının ve bürokratik yapısının ana temelini oluşturmaktaydılar. Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-ı Mezâlîm, Dîvân-ı Berîd, Dîvân-ı Amid el-Mülk (Dîvân-ı Resâil, Dîvân-ı İnşâ), Dîvân-ı Evkâf, Dîvân-ı Kudât ve Dîvân-ı Muhtesib idari divanlar arasındaydı. Dîvân-ı Müstevfi, Dîvân-ı Müsâdere, Dîvân-ı Müşrif (Dîvân-ı İşrâf), Dîvân-ı Memleket-i Hass ve Dîvânü'l-ma' (Su Dîvânı) mali divanlar kategorisindeydi. Dîvânü'l-Ceyş (Ordu Divanı) ve Dîvân-ı Şurta ise askeri divanlardı. Bakanlığa benzer şekilde çalışan tüm bu divanlar, vezirin başkanlığındaki Dîvân-ı Vezâret'e bağlıydılar. Bu divanlar içerisinde idari divanlar, bürokratik yapının bir nevi ana divanları olma özelliğine sahiptiler. Bu divanların başında, yetki bakımından diğer tüm divanların üzerinde bulunan ve günümüz Bakanlar Kurulu'nun vazifesini üstlenmiş olan vezirin başkanlığındaki Dîvân-ı Vezâret gelmekteydi. Bu divan, siyasi ve iktisadi konuların neredeyse tamamını kontrol altında tutmaktaydı. Vezir, bazı durumlarda diğer tüm

divanların reislerini Dîvân-ı Vezâret'te toplayarak, devlete dair her türlü konuyu görüşmekteydi.

Sâmânoğullarında Dîvân-ı Mezâlim, adalete dayalı bir toplum düzeni meydana getirmek için kurulmuş bir idari divandı. Bu divan, Sâmânoğullarında gelişmiş bir adliye teşkilatının adeta kanıtıydı. Divanın işleyişi, memurların kararlarına dair halkın şikâyetlerine, askeri ve yüksek devlet görevlilerinin, harâc memurlarının ve nüfuzlu kişilerin devlete veya halka karşı işledikleri suçlara bakmak şeklinde gerçekleşmekteydi. Divana, genellikle emir ünvanlı Sâmânoğulları hükümdarı başkanlık etmekteydi. Onun olmadığı durumlarda ise, Sâmânoğulları ailesinden olan bir başka kişi, yüksek rütbeli bir devlet görevlisi veya ilim adamları divanın başına geçmekteydi. Haberleşmeyi eksiksiz ve kesintisiz olarak yürüttüğü ve en uzak yerlerdeki tüm olaylardan haberdar olunmasını sağladığı için Dîvân-ı Berîd de, Sâmânoğulları açısından önemli yere sahip idari bir divandı. Sâhibü'l-berîd ünvanlı bir kişinin başkanlık ettiği bu divanda, devletin gizli ve açık tüm istihbârât işlerine, resmi posta meselelerinin yürütülmesine bakılmaktaydı. Bu divan sayesinde devletin iç ve dış güvenliğiyle çok yakından ilgilenilmekteydi. Hâce-i amîd ünvanlı bir kişinin başkanlık ettiği ve şimdiki Dış İşleri Bakanlığı'nın yaptığı işlere benzer işler yapan Dîvân-ı Amid el-Mülk ise, Sâmânoğullarında bürokratik yapının kalbi konumunda bulunmasından dolayı önemli bir yere sahipti. Divanın işleyişi, devlete dair her türlü resmi yazışmaların kaleme alınması ve belgelerin toplanması, tüm belgelerin bir araya getirilip arşivlenmesi şeklinde yürütülmekteydi.

Başında ilmiye sınıfına mensup bir yöneticinin bulunduğu Dîvân-ı Evkâf, Sâmânoğullarındaki ribâtlar ve çeşitli vakıfların idaresi ile ilgilenmekteydi. Divanın işleyişi, hâkimiyet altında bulunan topraklardaki menkul ve gayrimenkul vakıfların denetlenmesi, idaresi ve yöneticilerinin atanması ile ilgilenmek şeklinde gerçekleşmekteydi. Bir başka idari divan, başında Kâdilkudât ünvanını taşıyan Başkadı'nın bulunduğu, Dîvân-ı Mezâlim gibi Sâmânoğullarında düzenli bir şekilde yürütülen adalet sisteminin göstergelerinden birisi olan Dîvân-ı Kudât idi. Adliyeye dair tüm işlere bakan, kadıların tayin ve azillerini gerçekleştiren bu divan, üst düzey askeri ve sivil memurlar hakkındaki şikâyetlere bakmaktaydı. Sâmânoğulları topraklarındaki kadılık teşkilatı, kadılar ve onun emri altındaki görevliler bu divana bağlı şekilde çalışmaktaydılar. Dîvân-ı Muhtesib ise, Buhara'nın belediye işlerinin düzenlenmesinden sorumlu bir idari divandı. Bu divanın işleyişi, muhtesiblerin tayini ve bu görevi gerçekleştirenlerin meseleleriyle ilgilenmek, çarşı ve sokakların tertipli olmasını, şehrin temizliğini, esnaf teşkilatının denetlenmesini, pazarlarda narhın tayinini ve fiyatların kontrol altında tutulmasını, ölçülerin denetimini, suçluların cezalandırılmasını, şehrin güvenliğini sağlamak şeklinde gerçekleşmekteydi.

ÇIKAR ÇATIŞMASI BEYANI

Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır. Bu makale, yazarın doktora tezi temel alınarak hazırlanmıştır.

ETİK ONAY/KATILIMCI ONAMI

Metinde, Etik Kurul ya da Katılımcı Onamı ile ilgili bir bölüm bulunmamaktadır.

MADDİ DESTEK

Çalışma için herhangi bir maddi destek alınmamıştır.

YAZAR KATKILARI

Bu araştırma ve araştırma ile ilgili tüm aşamalar tek yazar tarafından yürütülmüştür.

KAYNAKÇA

- Altungök, A. (2015). *İslâm Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi-* (M.S. 226-652). Hikmetevi Yayınları.
- Apak, A. (2017). *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2) (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. Ensar Yayınları.
- Ayaz, F. Y. (2013). Vezir. *DİA*, 43, 79-82.
- Aycan, İ. ve Sarıçam İ. (2008). *Emeviler*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aykaç, M. (1997). *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*. TTK Yayınları.
- Bakır, A. (2004). *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*.
- Barthold, V.V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Hakkı Dursun Yıldız (haz.). TTK Yayınları.
- Barthold, W. ve Köprülü, M. F. (1984). *İslâm Medeniyeti Tarihi* (6. Basım). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Bayat, A. Evzâ-i İdarî Sâmânîyan. *Berrâsiha-ye Tarihi*, S. 5, 139-158.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i. (2019). *Târîh-i Beyhakî*. Necati Lügal (Tercüme). TTK Yayınları.
- Bosworth, C. E. (1961). *The Transition From Ghaznavid To Seljuq Rule In The Islamic East*. [Thesis presented to the University of Edinburgh for the degree of Doctor of Philosophy]. University of Edinburgh.
- Dalkılıç, M. (2002). *Sâmânîler Devleti*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Erciyes Üniversitesi.
- Durmuş, İ. (2000). İnşâ. *DİA*, 22, 334-337.
- ed-Dûrî, A. (1994). Divan. *DİA*, 9, 377-381.
- Frye, R. N. (1996). *Bukhara The Medieval Achievement*. University of Oklahoma Press Norman.
- Frye, R. N. (trhsz). *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*. Hasan Kurt (Çevirmen). Bilig Yayınları.
- Frye, R. N. (1954). *The History of Bukhara*. Translated from a Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhî. The Medieval Academy of America Publication No. 61.
- Gerdîzî, Ebû Sa'îd Abdu'l-hayy b. Dahhâk b. Mahmûd. (1363). *Zeynü'l-ahbâr (Târîh-i Gerdîzî)*. Abdu'l-hayy Habîbî (Tashîh ve Mukâbele).
- Harekât, İ. (1992). Berîd. *DİA*, 5, 498-501.
- İbn Havkal. (2017). *10. Asırda İslâm Coğrafyası*. Ramazan Şeşen (Tercüme). Yeditepe Yayınları.

- İbn-i Haldûn. (2004). *Mukaddime* (Cilt 1). Halil Kendir (Çevirmen). Yeni Şafak Kültür Armağanı.
- İbnü'l-Esîr. (1991). *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi* (Cilt: 8). Abdülkerim Özaydın (Çevirmen). Bahar Yayınları.
- İstahri (2019). *Ülkelerin Yolları Değerlendirme-Metin*. Murat Ağarı (Çevirmen). Ayıışıği Kitapları.
- Kazıcı, Z. (2020). *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kesik, M. (2021). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Kamoliddin, S. S. ve İlhamov, Z. A. (2018). *Саманиды: Из истории государственности Узбекистана в IX - X вв. Учебно-методическое пособие для студентов исторических факультетов вузов*.
- Kamoliddin, S. S. ve Musametov, B. (2017). *Вакфные Документы Потомков Исма'Ила Самани*. Saarbrücken LAP.
- Frye, R. N. (1975). The Sâ mânids. *The Cambridge History of Iran*, 4, 136-161.
- Kitapçı, Z. (2005). *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*. Yedikubbe Yayınları.
- Koç, S. (2019). *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nda ve Gazneliler'de İstihbarat*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Köprülü, M. F. (1978). Amîd. *İA*, 1, 399-400.
- Köprülü, M. F. (1979). Berîd. *İA*, 2, 541-549.
- Köprülü, M. F. (1932). *Saman Oğulları: 874-1005*. Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri No. 53. Türk Tarih Kurumu Başvekâlet Müdevvenat Matbaası.
- Kurpalidis, G. M. (2011). *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İlyas Kamalov (Çevirmen). Ötüken Yayınları.
- Kurt, H. (1988). *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*. Fecr Yayınları.
- el-Makdisî, el-Marûf bi'l-Beşârî. (1906). *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Beril Matbaası.
- el-Mâverdi, Ebû'l-Hasan. (1976). *El-Ahkâmu's-Sultâniyye*. Ali Şafak (Çevirmen). Bedir Yayınevi.
- Merçil, E. (1991). Amîd. *DİA*, 3, s. 55

- Merçil, E. (1999). Gazneliler. *DİA*, 8, 480-484.
- Merçil, E. (2019). Gazneliler’de Teşkilât ve Kültür. *Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür) - Makaleler.*, Bilge Kültür Sanat Yayınları. 185-215.
- Merçil, E. (1986). Karategin Ailesi. *X. Türk Tarih Kongresi*, III, 1069-1074.
- Merçil, E. (2019). Karategin Ailesi. *Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür) -Makaleler.*, Bilge Kültür Sanat Yayınları. 9-26.
- Merçil, E. (1994). Sâ mânî Devleti’nde Türklerin Rolü. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 35, 253-266.
- Merçil, E. (1995). Muhtacoğulları. *Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı*, 67-92.
- Merçil, E. (2015). *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Merçil, Erdoğan. (1987). Sîmcûrîler V Ebu’l-Kasım b. Ebu’l-Hasan Sîmcûrî. *İÜ Tarih Enstitüsü Dergisi Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı*, 123- 138.
- Merçil, E. (2011). Sipehsâlâr: I. Sâ mânîler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI, 1, 139-150.
- en-Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca’fer. (2013). *Târîh-i Buhara*, Erkan Göksu (Farsçadan Tercüme ve Notlar). TTK Yayınları.
- Negmatov, N. N. (1998). The Samanid State. M. S. Asimov and C. E. Bosworth (edi.), *History of Civilizations of Central Asia* (Cilt IV s. 83-101). Unesco Publishing.
- Nizâmü’l-Mülk. (2016). *Siyâset-nâme*. Mehmet Altay Köymen (haz.). TTK Yayınları.
- Nizamü’l-Mülk. (2015). *Siyasetname*. Mehmet Taha Ayar. (Çevirmen). İş Bankası Yayınları.
- Özbayraktar, A. (2014). *Abbasîlerin İlk Döneminde Mâverâünnehir*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Pırlanta, İ. (2013). *Orta Çağ’ın İncisi Nişabur*. Hikmetevi Yayınları.
- Roux. J. P. (2001). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. Lale Arslan (Çevirmen). Kabalcı Yayınları.
- Sarıçam, İ. (2010). *Hz. Ömer*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Söylemez, M. M. (2001). Berîd Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular. *İslâmiyât IV*, 2, 139-147.

- Starr, S. F. (2019). *Kayıp Aydınlanma Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı*. Kronik Yayınları.
- Şahin, S. (2020). *Mâverâünnehir'in Sosyal ve İdarî Yapısı (VIII.-XII. Yüzyıllar)*. Selenge Yayınları.
- Şeşen, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. TTK Yayınları.
- Tokan, Ö. (2015). *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Tor, D. G. (2009). The Islamization of Central Asia in the Sāmānid era and the reshaping of the Muslim World. *Bulletin of SOAS*, 72, 2, 279-299.
- Treadwell, W. L. (1991). *The Political History of The Sāmānid State*. [Thesis submitted to the Institute of Oriental Studies for the Degree of Doctor of Philosophy in the University of Oxford, PhD diss.] University of Oxford.
- Usta, A. (2009). Sāmāniler. *DİA*, 36, 64-68.
- Usta, A. (2020). *Türkler ve İslamiyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sāmāniler*. Yeditepe Yayınları.
- Usta, A. (2013). *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sāmāniler*. Yeditepe Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. TTK Yayınları.
- Yazıcı, N. (1987). Klâsik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 1, 377-386.
- Ülkü, H. (1976). *İslâm Tarihi* (İlâveli 2. Baskı). Çile Yayınları.
- Yürekli, T. (2002). *Samaniler*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Zeydân, C. (2012). *İslâm Uygarlıkları Tarihi* (Cilt 1). Nejdet Gök (Çevirmen).